
А.Ю.Скрипник
(Кам'янець-Подільський)

ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX – на початку XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Триваючі процеси українського державотворення, становлення народу як самостійної, самосвідомої нації, викликають інтерес до його минулого. Зростає зокрема увага до історичних подій і процесів, що відбувалися в Правобережній Україні протягом XIX – на початку XX ст., яка перебувала під владою царської імперії. Окремі аспекти російської політики у краї, адміністративного устрою й управління вивчалися протягом тривалого часу. Процес дослідження цієї проблеми можна поділити на три основних етапи.

Перший етап. Праці, в яких висвітлювалася (згадувалася) діяльність російських державних установ на Поділлі, з'явилися вперше у другій половині XIX ст. На фоні намагань історично обґрунтувати та виправдати приєднання Правобережжя до Росії цим установам відводилася роль провідників імперської політики в регіоні. Саме вони повинні були стати надійною опорою самодержавства, оскільки, на відміну від великоросійських губерній, царат не міг розраховувати на підтримку й лояльність місцевих поміщиків.

Першим, хто на початку XIX ст., заклав підвалини статистичного дослідження міст, містечок і великих сіл Поділля, був педагог, католицький священник та вчений, поляк В.Марчинський (1778-1845). У 1820-1823 рр. Він видав польською мовою свою головну наукову працю в трьох томах “Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії”¹. У виданні, що було розраховане на відомче користування й широкий загаль читачів, у другому та третьому томах розміщені різні за обсягом історико-статистичні довідки про всі міста, містечка і головні села Поділля. В основу написання праці В.Марчинський поклав поточні архіви Канцелярії подільського губернатора й наявну літературу з історії Польщі.

Французький історик Д.Бовуа, досліджуючи становище поляків у Росії в той період, дійшов до висновку: багато в чому завдячуючи толерантному ставленню до них царів Павла I та Олександра I, вони відчували себе досить упевнено на чиновницьких посадах в адміністративних і земських установах, зберегли практично недоторканим власне дворянське самоврядування й всіляко оберігали його від впливу російської влади. Царські ж чиновники вважали таке становище тимчасовим. На їх думку, відмінність, непорозуміння та ворожнеча між владою і поміщиками з часом мала зникнути у процесі асиміляції. Такий стан речей тривав до першого польського повстання 1830-1831 рр.

Подільський губернатор П.Н.Батюшков (1882-1884), як типовий представник царського чиновництва, в праці “Подолія – историческое описание”² розглядав дії й завдання місцевої влади з великоросійських позицій насадження у краї державної мови, збільшення присутності російських поміщиків. Усе це, на його думку, мало призвести до повної інкорпорації Поділля у склад імперії. “Завдання російського уряду й суспільства щодо Поділля і всього Південно-Західного краю Російської імперії полягає в тому, писав П.Н.Батюшков щоб підвищити добробут та освіту місцевого російського населення. Необхідне обов'язкове вживання російської мови, як мови державної, не тільки в держав-

них документах, а й у шкільній освіті, всіх масових місцях, закладах і зборах.”³

Ще один високопоставлений царський чиновник барон С. О. Корф висвітлив питання про дворянське самоврядування. Більшу частину його праці присвячено діяльності відповідних органів у великоросійських губерніях, але в одно час приділено певну увагу приділено законодавчій базі трансформації “південно-західного шляхетства в дворянство російське”. Він пояснював відсутність земського самоврядування на Правобережжі небажанням місцевої шляхти допомагати та сприяти діяльності російських адміністративних органів влади, “що спричинило певні труднощі в цьому процесі”.

Таку саму позицію відстоював відомий наприкінці XIX – на початку XX ст. краєзнавець О.В.Романович-Славатинський у своїй брошурі “Генерал-губернатор или губернатор?”. Вона була підготовлена як продовження дискусії, що розгорнулася на сторінках преси після смерті київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.Р.Дрентельна в 1888 р. Після короткого викладу історії розвитку інституту влади губернаторів у брошурі зазначалося, що завдяки їм поширювалася російська культура на окраїнах держави і зокрема в Південно-західному краї. Це видання не можна віднести до літератури дослідницького жанру, а швидше до публіцистичного. Проте оцінки рівнів влади подані там досить точно. Генерал-губернаторський рівень визначається автором як політичний, а губернаторський – як адміністративний⁴.

Наприкінці XIX ст. виходить праця визначного краєзнавця Ю.Й.Сіцинського “Город Каменец-Подольский историческое описание”⁵. В одному з її останніх розділів автор вдався до висвітлення та коментування історичних фактів, які стосувалися процесу становлення російської присутності й розвитку імперських державних закладів на Поділлі та у Кам’янці зокрема. Все це подано в літературно-художній інтерпретації, розрахованій на широкий загал. Однак треба зважати на те, що Ю.Сіцинський не був істориком за фахом і не піддавав факти й події ґрунтовному аналізу.

Цікава стаття цього ж автора вийшла у збірнику⁶, присвяченому 100-річчю приєднання Поділля до Росії. Він проаналізував у ній юридичні та практичні аспекти адміністративно-територіального розмежування Правобережжя взагалі й Поділля зокрема.

Дослідник Поділля В.К.Гульдман у книзі “Поместное землевладение в Подольской губернии”⁷ торкнувся питань організації та структури управління повітами, з’ясувалася зокрема економічну політику місцевої влади щодо поміщицьких господарств. У 1893 р., під його редакцією, вийшов довідник⁸ який містив у собі не тільки відомості про села і містечка Подільської губернії, а й систематизований в алфавітному порядку список волостей та їх належність до адміністративних районів і округів. У додатках вказано місцезнаходження посадових осіб станового й повітового рівнів (поліцейських урядників, мирових суддів та посередників, судових слідчих й ін.).

При підтримці та сприянні подільських губернського статистичного й епархіального історико-статистичного комітетів і Подільського товариства лікарів краєзнавці А.С.Дем’яненко та Й.Й.Ролле (друкувався під псевдонімом “доктор Антоній Ю”) ще у 1863 р., підготували збірку “Статистическое описание Подольской губернии”. Скомпонована вона була традиційно для такого роду видань: основні відомості про губернію взагалі, опис міст і містечок, адміністративний поділ повітів та волостей.

Заслуговує на увагу також праця відомого громадсько-політичного діяча консервативного напрямку В.Шульгіна. В ній підкреслювалася необхідність, “інвентарної реформи” й роль київського генерал-губернатора Д.Бібікова в її

проведенні. Обґрунтовуючи необхідність поширення на Правобережжя загальноросійських законів, В.Шульгін констатував: *“Законодавство у краї являло собою суміш самих різночасних і різнорідних законоположень: статті Зводу законів були поряд із статтями Литовського статуту та з визначеннями Магдебурзького права”*⁹. Автор наголошував на слабкості місцевих адміністративних органів, особливо в середній і нижній ланках, домінуючій присутності поляків й їхньому негативному впливі на процес встановлення та зміцнення російської присутності.

Одним з перших досліджень історії розвитку судочинства на Правобережжі з кінця XVIII ст. до 1874 р. стала монографія професора М.М. Калмакова¹⁰. Автор був чи не найпершим серед дослідників, хто звернув увагу на укази Миколи I 1832 р. про запровадження російської мови замість польської у *“судових місцях по цивільному судочинству”* в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Він вважав ці кроки досить важливими у справі подальшої успішної русифікації *“ополяченого населення”*.

Наприкінці XIX ст. з’явилася праця російського історика А.Н. Ільєнка, в якій автор намагався піддати аналізу причини загибелі Польщі як держави й місце шляхти у нових соціально-політичних умовах¹¹. Він дійшов висновку, що поляки зрозуміли всю хибність та недалекоглядність державної політики Речі Посполитої в останні роки існування і причини її загибелі. Тогочасна польська спільнота, на думку історика, прагнула відродження своєї державності, тому й чинила активний та пасивний спротив російському пануванню на Правобережній Україні, вважаючи цю землю споконвічно власною територією.

Другий етап дослідження проблеми представлений працями істориків радянського часу П.А.Зайончковського, Н.П.Єрошкіна, Д.П.Пойди, М.Н.Лещенка й ін. Розглядаючи або торкаючись питання адміністративного устрою та управління з марксистсько-ленінських позицій, вони піддавали критиці всю державну систему Російської імперії, робили акценти на бюрократизмі, мало-ефективності й антинародності царського режиму, засуджували внутрішню політику уряду.

М.П.Єрошкін, відомий фахівець з історії дореволюційних державних установ у своїх працях розглядав структуру і функції в основному вищих та центральних органів влади Російської імперії¹². Однак він приділив мало уваги історії установ місцевого рівня¹³. У вузівському посібнику вченого не названо ряд генерал-губернаторств, у тому числі й Київського, до складу якого входила Подільська губернія. В параграфах, присвячених особливостям керівництва окраїнами імперії, без достатньої аргументації зазначалося, що специфіка управління зокрема Україною майже зникла на початку XIX ст.¹⁴. Загальний процес розвитку державних установ Російської імперії у першій половині цього століття, кріпосницьку спрямованість діяльності останніх та їх чиновників, відображено ще в одній праці дослідника. Автор вважає зростання території й населення імперії основною причиною збільшення адміністративного апарату. Він відзначає ускладнення його функціонування і змушене пристосування до нових соціально-економічних умов.

1985 р. вийшов навчальний посібник, у якому М.П.Єрошкін розглянув структуру та функції місцевого державного апарату. При цьому автор правильно застеріг, що специфіка управління національними окраїнами потребує окремого розгляду¹⁵.

Дещо в іншому аспекті працював П.А.Зайончковський. Розглядаючи загальне становище інститутів влади, він робив акцент на дослідження нормативних документів указів царя і Сенату, циркулярів міністерств, звітів губер-

наторів¹⁶. Автор відзначав відмінності у системі адміністративних установ лише в прибалтійських губерніях. У цілому в його монографії переважає негативна характеристика управлінського апарату губернського рівня. Автор не зачіпав питання про особливості функціонування російських владних структур на українських територіях. Певною вадою дослідження є намагання П.А.Зайончковського зосередити увагу на “зрадливісті чиновництва”, що відображає традиційний в радянській історіографії ненауковий підхід, до якого змушені були вдаватися історики, котрі займалися дослідженням владних інститутів. Особливу увагу вченого привернули пореформений період кінця ХІХ ст, посилення реакції й боротьба з революційним рухом¹⁷. У цій праці слабо висвітлено діяльність губернських органів влади в Україні.

Історичні передумови та сам процес приєднання Поділля до складу Російської імперії висвітлено в праці В.А.Смолія¹⁸. Одне з найперших досліджень у радянській історіографії базується на джерельних матеріалах, які висвітлюють події квітня 1793 р. Саме тоді було закладено перші підвалини для початку процесу розбудови російського адміністративного апарату на Поділлі.

Вивчаючи історію селянських рухів у Правобережній Україні ХІХ – початку ХХ ст., радянські історики-аграрники (М.Н.Лешенко¹⁹, О.В.Панкратова²⁰⁻²¹) не могли обминути питання діяльності адміністративної влади. Дослідники висвітлювали некомпетентні й жорстокі дії властей у боротьбі із селянськими виступами в зазначений період. Вони вважали однією з причин цих рухів антинародну політику і систему державного управління.

В їх працях яскраво виражено класовий підхід до характеристики державних установ. Автори робили висновки про необхідність зміни політичного й соціального устрою у державі, а жовтневий переворот вважали закономірним явищем.

Третій етап. Зі здобуттям незалежності, починаючи з 90-х рр., помітно зріс науковий інтерес до царської політики та функціонування імперських адміністративних установ ХІХ початку ХХ ст. в Україні.

Сучасна українська історіографія представлена насамперед працями В.С.Шандри. У них охарактеризовано діяльність генерал-губернаторів Правобережжя, дано оцінку чинників розвитку губерній та їх місця і ролі в імперії. Характеризуючи діяльність генерал-губернаторів, впливових російських сановників, авторка робить висновок, що всі вони здійснювали інтеграцію Правобережжя до складу імперії. Визначаючи політику центральних органів влади в регіоні, ці чиновники забезпечували взаємозв'язок місцевих (губернських) та вищих державних установ. Висвітлено конкретні прояви цієї політики, її форми, за допомогою яких проводилася боротьба за землю з польськими поміщиками, спроби асиміляції місцевого населення, насадження російської мови й звичаїв²².

У монографії “Київське генерал-губернаторство (1832-1914)”²³ В.С.Шандрою висвітлюються передумови створення останнього і його роль щодо інкорпорації та інтеграції Правобережної України до складу Російської імперії. За висновками дослідниці, функціонування цієї установи дозволяло безпосередньо впливати внутрішню політику в краї й контролювати її. Основною причиною економічного відставання Правобережної України вона вважає відсутність до 1911 р. там земських установ. “Репорми 60 70-х рр. ХІХ ст сприяли зародженню демократичних традицій у російському суспільстві, тоді як Правобережжя позбавлялося апріорі. Останнє вело до того, що ця частина України перетворювалась на відсталу провінцію імперії”²⁴. Звертає увагу дослідниця і на законодавство царської Росії, як юридичну базу інкорпорації краю.

В іншій праці²⁵ дослідниця ставила за мету виявити закони, за допомогою яких російський абсолютизм здійснював свою політику у Правобережжі. Авторка розкрила їх внутрішній зміст та проаналізувала інформаційні можливості цього виду джерел. Саме вони визначали особливості й характерні ознаки діяльності місцевих державних установ щодо інтегрування в загальноімперські адміністративно-політичні структури, починаючи з часу приєднання краю і до початку ХХ ст.

Безпосередньому розкриттю проблеми інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії на межі ХVIII-ХІХ ст. присвячена низка статей А.Г.Філінюка²⁶. У них зазначено, що поділами Польщі не завершилося приєднання Правобережної України до складу Російської імперії, оскільки слідом за цим розпочався глобальний за значенням і суттю процес входження великого за площею регіону в нову державну формацію.

З'явився також ряд цінних публікацій, які під новим кутом зору досліджують розглядану проблему. С.Величенко у статті “Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр. – всемогутність чи слабкість?” намагається довести, що могутність та всесильність імперської влади на місцях не була настільки вражаючою, як здається. Історик наголошує на неформальних чинниках, що впливали на місцеву владу: *“Коли немає можливості впливати на політику в центрі офіційним способом, через ієрархію державних структур, то можна вплинути з місця за допомогою хабара”*²⁷.

Цікаве дослідження львівського історика М.С.Дністрянського²⁸ присвячене актуальним питанням становлення й розвитку української етнічної території. Автор відзначив руйнівний вплив колонізаторської політики Російської імперії на формування адміністративно-територіального устрою в Правобережній Україні. Він зазначав: *“Невідповідність адміністративних кордонів – не просто результат ігнорування національного принципу організації, а свідомо політика по позбавленню українського народу права на державний і національно-культурний розвиток”*²⁹

Одним з важливих напрямків діяльності самодержавства у Правобережній Україні була національна політика, щодо місцевих українців, євреїв та поляків. Її основні принципи, методи й форми відображено в праці М.Г. Щербака і П.О.Щербак³⁰. Кожній з етнічних спільнот присвячений окремий розділ, де піддано детальному дослідженню політику та ставлення органів місцевої адміністрації до цих народів. Насамперед відображено зусилля останньої щодо насильницької русифікації й намагання знищити їх національні відмінності та особливості. Монографія має на ґрунтовну архівну та джерельну базу.

Велика увага приділяється також характеристиці національного й соціального складу населення краю, аграрній політиці уряду в регіоні. Так, Т.Поліщук розглянув зміни у соціальній і національній структурі населення Правобережної України в середині – другій половині ХІХ ст.; Ю.Вовк охарактеризував боротьбу селянства України проти соціального гніту напередодні революції 1905-1907 рр., статті О.Гордуновського присвячені правовому статусу поміщицького землеволодіння у Правобережній Україні та розвитку кредитної системи наприкінці ХVIII на початку ХІХ ст. Всі ці праці об'єднує прагнення простежити етносоціальні процеси в регіоні й вплив влади на розвиток аграрного сектора.

Існує група фахівців, що досліджують діяльність силових структур (поліція, охоронні відділення, корпус жандармів, прикордонна вахта), які формально входили до складу адміністративних установ на території України. Генерал Л.В.Бородич, зокрема, у своїй статті “Військово-охоронна система Російської

імперії на території України у ХІХ – початку ХХ ст” аналізує роль силових відомств у системі губернського управління. Прикордонні губернії, в тому числі й Подільська, зазначив автор, мали опікуватись і питаннями охорони кордону та митної служби. А.С. Чайковський і М.Г. Щербак³¹, на основі архівних джерел, опублікованих матеріалів та документів дослідили історію функціонування адміністративно-карального механізму в Україні. О.Ярмиш у своїй книзі “Наблюдают неотступно...”³², присвяченій діяльності поліцейських і жандармських установ, торкнувся питання функціонування губернських органів влади й особливостей служби чиновників.

Варто зазначити, що сучасні російські історики активно працюють у забороненому раніше напрямі, підійшовши по-новому до організації дослідницької роботи в галузі історії управління порубіжними регіонами. Вони подолали негативне ставлення до царських сановників, характерне для радянської історіографії³³.

Зміни на політичній карті Європи, здобуття Україною незалежності ставлять перед істориками завдання здійснювати дослідження з врахуванням позиції також української сторони щодо правди про минуле Поділля.

В Україні опубліковано книги відомого французького історика-славіста Данієля Бовуа. В своїх дослідженнях учений розглянув становище поляків у Правобережній Україні³⁴. Він проаналізував російську політику, спрямовану на зменшення польського землеволодіння, соціальні рухи українського селянства і схарактеризував ситуацію у краї як “війну за землю”. Широко використовуючи документи адміністративних установ, звіти губернаторів як безпосередніх провідників цієї політики, Д.Бовуа дав неупереджену оцінку земельних та соціально-політичних відносин, стосунків між губернською владою й польським дворянством. Він назвав адміністративну акцію російського уряду, спрямовану на декласацію шляхетства, найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до ХХ ст. Незаангажованість французького дослідника, його об’єктивне бачення історичних процесів в Україні, що тривали у ХІХ на початку ХХ ст., допомагає вітчизняним науковцям позбавитись впливу старих догм.

Досить повно і точно висвітлено інкорпораційну політику царського самодержавства у Правобережжі після його приєднання до Росії внаслідок другого та третього поділів Польщі у двотомній “Історії України: нове бачення”³⁵ під редакцією В.А. Смолія. Найбільший інтерес являють собою декілька принципів цієї праці. Автори відмовляються від терміну “возз’єднання”, характерного для дореволюційної й радянської історіографії, та застосовують поняття “приєднання”, що закономірно випливало із суті поділів Польщі й було зазначено в усіх офіційних документах російського самодержавства щодо Правобережної України. Поняття “возз’єднання” використовується лише стосовно до територіального об’єднання частини українських земель у складі Росії. В монографії дано досить вичерпну характеристику основних засад внутрішньої політики царизму у Правобережжі, що здійснювалася виключно адміністративними методами. Показано також засоби реалізації останніх, що знаходили свій вияв у свавільному визначенні адміністративно-територіальних меж губерній і повітів, наступу на міське громадське самоврядування, позбавленні польської шляхти домінуючої ролі у володінні землею (“війна за землю”). В результаті все це забезпечувало інтегрування всіх сфер людської діяльності у Правобережній Україні загальноімперську систему та дедалі тісніше прив’язувало її до Російської держави.

В одному з розділів ґрунтовної збірки з серії “Україна крізь віки”³⁶, висвітлено основні принципи та засади політики царського чиновництва у Правобе-

режній Україні на початку ХІХ ст.

Розгорнуту характеристику природи й суті політичної системи імперської влади на Правобережжі дав відомий історик з діаспори О.Субтельний. Дослідник дійшов висновку, що вона значно відрізнялася від устрою Речі Посполитої. Суть її зводилася до величезної централізованої політичної влади російського царя, який не мав і не бажав брати до уваги погляди своїх підданих та разом з тим вимагав від них абсолютної покори й відданості, обіцяючи взаємін безпеку, стабільність і порядок³⁷.

Отже, проблема внутрішньої політики Російської імперії у краї наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. та її реалізації за допомогою адміністративно-територіального устрою Правобережної України й, зокрема, Подільської губернії знайшла певне відображення в історіографії, але ґрунтовних праць, які б комплексно дослідили її, досі немає.

¹ *Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej/ w 3 t/ Wilno., 1820. – Т. 1. – 350 s: 1822. – Т. 2. – 302.

² *Батошков П.Н.* Подолия – историческое описание. – СПб., 1891.

³ Там само. – С. 264.

⁴ *Романович-Славатинский А.* Генерал-губернатор или губернатор? – К., 1889. – С. 10.

⁵ *Сицинский Ю.И.* Город Каменец-Подольский – историческое описание. – К., 1895. С 247.

⁶ *Сицинский Ю.И.* Переход Каменца-Подольского под Российскую державу 21 апреля 1793 г. // К столетию Воссоединения Подолии с Россией. / Сб. статей. – Каменец-Подольский, 1893.

⁷ *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец, 1903.

⁸ *Гульдман В.К.* Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных унктов с указаниями некоторых справочных сведений). Каменец, 1892.

⁹ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838-1903). – К., 1864.

¹⁰ *Калмаков М.М.* Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – К., 1872.

¹¹ *Ильенко А.Н.* Начало конца Польши. – СПб., 1898.

¹² *Ерошкин Н.П.* Высшие и центральные государственные учреждения России. (1801-1917). Т. 4., СПб., 1998.

¹³ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983.

¹⁴ Там само. – С. 136.

¹⁵ *Ерошкин Н.П.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800-1860 Уч. пособие. М., 1985.

¹⁶ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. – М., 1978.

¹⁷ *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце ХІХ в. – М., 1970.

¹⁸ *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.

¹⁹ *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90 рр ХІХ ст). – К., 1970.

²⁰ *Панкратова О.В.* Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. – М., 1955.

²¹ *Шандра В.С.* Київський генерал-губернатор О.П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії// Збірник на пошану С.Д.Пількевича під ред. Ляхотського В.П. – К.: 1998. С. 59-61.

²² *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство (1832-1914). – К., 1999.

²³ Там само. – С. 68.

²⁴ Там самою С. 68.

²⁵ *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. С. 4.

²⁶ *Філіпюк А.Г.* Російська колонізаційна політика у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ ХІХ ст у сучасній історичній літературі. // Наукові праці Кам'янець-Подільського пе-

дуніверситету: історичні науки. / Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001.

²⁷ Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 рр – всемогутність чи слабкість? // Конференція: Концепція Сх. Європи. – Харків. 1996. С. – 220.

²⁸ Дністрянський М.С. Кордони України (територіально-адміністративний устрій). – Львів, 1992.

²⁹ Там само. С. 67.

³⁰ Щербак М.Г., Щербак П.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1997.

³¹ Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1996.

³² Ярмиш А.Н. Наблюдают неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска на Украине в конце ХІХ- нач. ХХ вв. – К., 1992.

³³ Деятели Отечественной истории. Биографический словарь-справочник [В 2-х кн.]. – М., 1997; История Отечества. С древнейших времен до наших дней. Энциклопедический словарь. – М., 1999.

³⁴ Бовуа Данісль. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996; цього ж.

Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.

³⁵ Історія України: нове бачення / Під ред. В.А.Смоля. – К., 2000.

³⁶ Сарбей В.Г. Серія “Україна крізь віки”. Т 9.,” Національне відродження України”. – К., 1999.

³⁷ Субтельний О. Україна. Історія, К., 1991.